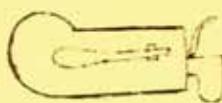

GAMMAL LÄKEKONST

Ingemar Åslin

Mitt Liden 22

FÖRORD

Min första skrift "Sverige Medelpad LIDEN - en historisk återblick" kom 1987. En skrift där jag försökte att översiktligt kartlägga den historiska utvecklingen inom olika områden i Sverige och med tyngdpunkt på Liden. Det handlade om ett 20-tal olika områden där bland annat dialekt (mål), folkmusik, fäbodar, jord, skog och skola ingick. Dessutom fanns helt kort ett avsnitt som jag kallade Sant och osant. Ett avsnitt som återgav något av det som berättades om gammal läkekonst och främst då kloka gubbar och gummor.

I föreliggande skrift har jag fördjupat och utvecklat detta avsnitt men i huvudsak ägnat mig åt gammal läkekonst sådan den förekom i Liden ännu några decennier in i 1900-talet. Två personer har därvid betytt särskilt mycket för mig. Min far Sven Åslin och hans syster Ingrid (gift Schibrandt). Båda födda nära sekelskiftet 1800/1900. Båda bärare av den gamla berättartraditionen. Den tradition som i stort sett upphört i och med den fantastiska mediautvecklingen.

Sammantaget har jag namngett ett 20-tal särskilt omtalade specialister i Liden på "stä blod" (stanna blodflöden), "brott å vre" (brott och vred), koppning, åderlåtning, jorddragning/smörning, och vitterbett. Dessutom helt kort något om tekniker som kasta-, läsa-, sätta-, blåsa och knyta bort olika åkommor. Då även olika väsen och osynliga omfattades av det gamla berättandet bifogas några anteckningar om Baran, Maran, Skogsrået, Näcken, Oknytt samt Varsk och varsel.

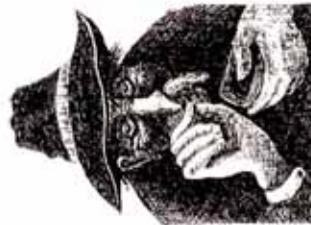
Avslutningsvis finns en upptecknad, lokal formelsamling från Medelpad. Det handlar om formler som kom till användning vid exempelvis "Stä blod", Brott å vre" och Värk. Huruvida dessa formler, i ograverad form, kom till användning också i Liden vet vi inte. Däremot vet vi att formler av detta slag ingalunda gjorde halt vid någon socken- eller landskapsgräns.

Sundsvall i maj 2010

Ingemar Åslin

1. GAMMAL LÄKEKONST

INNEHÄLLSFÖRTECKNING

Under 1800-talets senare del fanns åtta "viskarlar" (kloka gubbar) i lidet. I vart full enligt vad som sägs i en gammal Länsmannstrappo (s.k. "femarsrapport") om tillståndet i socknen. En rapport som hade till uppgift att återkommande informera Konungens befallningshavande i Härnösand, det vill säga Landsköldingen, om tillståndet i länets socknar. De 8 viskarlarna hade olika bakgrund. 1 var spelman, 1 var bondes, 2 var torpare, 1 var sned, 1 var sigställare dvs. ställdde in vattensgarmsägnar för aktuella virkesdimensioner, 1 var "lösarbete" dvs. "diversearbete" och 1 gallare det vill säga "kastare".

I rapporten ovan sägs inget om "viskvinnor" (kloka gummor). Naturligtvis fanns även sådana. Men samolikt var det män som syslade med de mer uppmärksammade, och omtalade, ingreppen (botesätt/botemedel) vid den här tiden. De som återberättades närmest två, eller flera minniskor möttes och samlades med varandra om vardagliga händelser och minniskor i byarna. "Mun mot munmetoden" var den tidens viktigaste nyhetskälla. Den som berättade vad som tilldrog sig i närliggande byar och socknar.

Ännu under mittra uppårtår på 1930- och 1940-talen berättades om kända "botare" (män och kvinnor) och deras olika likekonster. Berätlandet omfattade även andar, väsen, tecken och liknande. Berattare kunde vara föräldrar men framst handlade det nog om mor- och farfaröstrar. De som själva växt upp under sent 1800-tal när kloka gubbar och kloka gummor med sina olika specialiteter spelade en viktig roll i vardagen. Det skulle dröja länge innan det nya Sverige tog form.

Generationerna bodde och levde ännu nära varandra. Fiertuet på områden utanför tätorter och städer. Områden som hade fått gemenskap med de få lokalsidningar som fanns och än längre från senare tids radiospråk: "Stockholms radio-Motala". Berättandet mun mot mun föblev den viktigaste informationskällan ett gott stycke in i 1900-talet.

2. KRISTNANDET

Redan på 800-talet kom Ansar till Birka som representant för den Romersk-Katolska kyrkan. Hans uppgift var att omvända "heedingarna i norr". Något senare etablerades kloster i södra Sverige. Kloster i vars klosterrådgårdar munkar resp. nunnor odlaade för Norden hittills okända medicinalväxter. Men Ansar hade foga framgång i sin missionärssroll. Hedendomen var djupt rotad.

- 1 GAMMAL LÄKEKONST
- 2 KRISTNANDET
- 3 BONDEN OCH JORDEN
- 4 SJUKDOMSOSAKER
- 5 SJUKDOMAR
- 6 MEDICINALVÄXTER
- 7 MEDICINER FRÅN DJURRIKET
- 8 KLOKA GUBBAR OCH GUMMOR
- 9 GAMLA HUSKURER
- 10 STÅ BLOD (Stilla blodflöden)
- 11 FORMLER
- 12 BROTT Å VRED (benbrott, ur led etc)
- 13 KOPPNING
- 14 ADERLÄTNING
- 15 JORDDRAGNING OCH SMORNING
- 16 HALSO- OCH SJUKVÅRD I MEDDELPADILIDEN (1700/1800-tal)
- 17 ANDRA BOTEMETODER 18 VITTERBETT
- 19 KASTA-, LASA-, SATTA-, BLASA-, KNYTA BORT MED FLERA
- 20 EXEMPEL PÅ ANDRA BOTEMETODER
- 21 VÄSEN OCH OSYNLIGA
- 22 BARAN
- 23 MARAN
- 24 SKOGSRÄFT
- 25 NÄCKEN
- 26 VARSK/VARSEL
- 27 OKNYTT

Det anses att Sverige kristnades på 1100-1200 talen via Ansgars efterföljare och påvedomet i Rom. Overgången till det nya skedde långsamt och nästan omörligt. Men genom att: Arfesterna kristnades. Hammarteknet blev till kors. Kristus utmildades som den store Hjältekonungen och Vikingafödererna blev till korstig flyttade och katolska kyrkan långsamt fram till sina positioner. Främst i städerna. Men bedömdes skulle komma att leva länge än. På 1500-talet däremot lyckades Martin Luthers reformationslära få fäste i Sverige. Nu etablerades kristianitet på allvar mycket tack vare konungen Gustav Vasa. Men hans engagemang hade inte att göra med de egna fördelar som gavs än någon kristens omsorg om det egna folket.

Men även om Sverige har varit kristnat under flera hundra år lyckades aldrig kyrkan och statsmakten upplana den gamla folktron. Den som fanns, och funnits, mer än tusen år före det predikanget om fan och hans anhang och ett brinnande helvete en viktig roll för detta allmogens motstånd. Sådant tal påminde bara alltför väl om folktrons många onda och ofta osynliga väsen. Varför skulle man byta ut en gammal tro mot en ny tro där budskapet i huvudsak handlade om synd, straff och evig pena?

Kyrkan och prästernas predikningar handlade också i huvudsak om livet efter detta. Hur man skulle finna salighet och vandra den smala vägen. Kristnandet blev aldrig någon frivillig, bred och underfrån kommande stark folkrörelse. Den omgav också av stränga påbud uppifran som tiondeskant, fastlagd närvansplikt (kyrkplikt) och straff för brot. Att allmogen längre kom att litta mer till fortfäders berättelser om gammal folktrö och likkekonst var föga märkligt.

Däremot hade kristnandet det goda med sig att invandrade munkar och nunnor i sina klosterrådgårdar förde in och odlade för oss hittills okända medicinalväxter från sydligare länder.

3. BONDEN OCH JORDEN

I mer än tusen år har miljönskan försökt tolka naturen och dess tecken. Och unpassa sig till dem. Årstidernas indelning sommar, höst, vinter och klarljördone man latt via värme, lövfällning, snö/kallt och knopplande växter. Flyttigalarnas ankomst resp. avfärd talade om för bonden när det var dags för var- och höstbruk. Sudd och skörd där mellan styrdes via blomning (slätter), och axens utveckling (skörd).

Aven fiske och jakt unkno till årsider. Laxen skulle fångas på våren när den steg uppför älven och möttes framför näckrosen blommade. Älen däremot fångades på hösten när den sökte sig utför älven för kontakt med kust och hav. När haren började "vims" det vill säga byta pels var inte sodo långt borta.

Den tyska Bondepraktikan (1508) översattes så smärtinom till svenska. Den fick stor spridning och det främsta intresset var knutet till väderleksmarken betydelse för "aker och

åring" som det uttrycktes. Att dessa var viktiga för bonden kan lätt förstås. För många utgjorde Bondepraktikan, och särskilt avsnittet Markesdagar, garanterade väderlets förtägelse. Några exempel ur den sist nämnda förtäjanat att återges:

Det lider mot vår

(25.1 Paulus) Björnen vänder sig i sitt lide. (28.1 Karl) Kallaste dagen under hela året. (15.2 Sigfrid) Som den dagen blir sommaren i Medelpad. (22.2 "Penter Katt") Om det blåser ostlig vind blir det ostligt under sommaren. (24.2 Mattias; Matts) Mattis med sitt långa skägg lockar barnen utan vägg/första världagen. (11.3 Vindician) Om nordlig kall blåst blir den sen var.

Vår

(22.3-25.4) Om det fryser natten mot långfredag fryser kommet på hösten. (28-30.4 Ture, Tyko, Mariana) År dessa dagar lika kalla eller varma blir det ett gott år. Var de olika blev sommaren dålig. (18.5 Erik) "Ersmiss" var första sädag under år med gymnsam väderlek. (12.5 Eskil) "Eskilmässregn" gör lika stor skada som om en krigshär gått igenom landet.

Slatter och skörd

(19.-24.7 Frunimmersvekan) Allmänt antogs att denna vecka kom med regnväder. Framförallt då 20.7 Margareta. (25.7 Jakob) Om "Jakobsmiss" visade sikt i ax skulle den (24.8 Bartolomeus) vid "Barsmiss" stå i skyur. (8.9 Marie födelse) I Medelpad en kortare "mormissvärme". (10.9 Lars) Första "Larsmiss"-postisens skördas. Före Larsmiss fick ingen råg skördas. Med tanke på skyalkvarnarnas tillgång på vatten hette det också att om "Lasse dvs. Larsmiss" pissaar (regnar) i kvarnhön" blev det ont om kvarnvattnet. (29.9 Michael) Till "Michelmiss" All postisens skall vara upptagna och all gröda under tak.

Höst och vinter

Om vindens vid "Mickelmiss" var ostlig flyttar skogsfäglar och det blir dåligt jaktråd i fjälltrakterna. (7.10 Birgitta) En kortare period ned väcket väder "brittsommar" kan inträffa. (1.11. Althelgona) Första vinterdagen. Alt ucarbete skulle ha upphört för året. Skinner ej solen så länge att man himmer sela på en häst blir det en ofantlig snövinter. (30.11 Anders) Om Anders braskar shall julen slaska. (9.12 Anna) Förberedelse för julen inleds. Luftisken läggs i blöt. (21.12 Tomas) Uppsignering kontrakt om flytting vid följande värmarknad.

Den första Bondepraktikan gavs ut i Tyskland under tidigt 1500-tal och nådde senare Sverige, sannolikt via Skåne. Vi kan anta att denna första utgåva baserades på flera hundra års erfarenheter dessförinnan.

4. SJUKDOMSORSAKER

Där fanns många orsaker till de sjukdomar och farsoer som emellanlit grässrade hos värn för läder. Orsaker som bidrog till att firstarka sjukdomsbilden. Orsaker av social karaktär, tillgång på fôda, hygieniska förhållanden och okunnighet för att närmna några. Några exempel kan belysa några orsakssammanhang:

- Nödar med missväxt var mer eller mindre vanligt återkommende (senast 1860-talet)
- Trängboddhet, bostadbsrist och dålig allmän och personlig hygien.
- Hårt, tung kropparbete
- Okunnighet
- Ensidig föda och undernäring ökade folks mottaglighet för sjukdomar.
- Drägiga, kalla och mörka bostider
- Loppor och lus tillhörfde ofta "husdjuren"

Utefter olika landsomfattande farsoer fanns många vardagssjukdomar. Sjukdomar av enklare slag men som kunde vara nog så besvärande med tanke på främvaro av läkare och mediciner. Och här finns utrymme för kloka av olika slag. Här följer en summansättning av några vanliga vardagssjukdomar med sina lokala benämningar.

Anteppa. Andnöd och andnödhet av olika slag inklusive hjärt- och lungasthma.

Brott å vre.. Här handlade det om benbrott, vrückningar och att dra ledet i rätt läge.

Bleksot. Ensidiög/otillräcklig kost kunde orsaka blod- och jämbrist.

Bledförgiftning. Från örena sår, blöder och liknande uppstod ibland en röd strimma som växte mot hjärnat. Gick den fram betydde det död.

Bräntsåra. Vanligt förekommande när öppen eldstad och vedeldad jämrspis fanns. Fram för allt små barn skadades.

Bäliltros. Urslag som kunde sprida sig runt kroppen. Om så skedde kunde läget bli kritiskt. Den sjuke antogs ha fannats av vitter.

Börrder. Blöder. Även här uppgrävdes ofta vitter ha varit framme. Varje böld måste tömmas på den "virkmoder" som fanns inne i bölden.

Rinnssjuka. Diarré. Det fanns naturligtvis många olika orsaker till detta. Men vitter, eller någon illasintmad person angivs ofta ligga bakom. Rinnssjuka var ett nedsligt sätt att hämnas en ovän.

Strypsjukan. Smittsam halsinfektion med ifoljande andningsbesvär (ibland svår krupp). Inte sällan kunde en hel syskonskara släts ut. Förbiträde levnadsvilkor, serum, penicillin och vaccination fram mot 1940 talet fick bunt med detta besvärande sjukdom.

Falksot. Krampar. Den sjuke föll ofta omkull vid de dramatiska kramp tillstånd som utmärkte denna sjukdom.

Frossan. Här avsågs frysningar och frossa vid fordyningar. Feber och svettningar ansågs gynnsamt.

Frostskador. Frost- och koldisar. Svängalla i brännvin ansågs verksamt.

Förkylningar. Här nämns många olika hjälpmidel som varm mjölk, honung, sirap, ingefära, Rosens- och Hoffmans droppar. Men även färtalg och kamferolja för instomning av foterna nämns. Många ingredienser fanns siktet i det egna hushåpet.

Förstopning. Matsmältnings- och avföringsproblem. Dessa tydde på en konflikt med "makrorna". Ricinolja, blabir och getmesser var verksamma laxermedel.

Knarr. Avsågs vanliga olika sorters ledbesvär och gikt.

5. SJUKDOMAR

I äldre tid saknas ofta uppgift om verklig dödsorsak. Förklaringen var naturligtvis att många avled utan att ha behandlats av läkare som kunde upptäcka verklig dödsorsak. I forteckningar över avlidna möter oss därför ibland uppgifter av typ "Ont i bröstet. Ont i magen. Ont i huvudet" och liknande. Det druge inte att uppte faktorer som ensidig fôda, svält, tung kropparbetande och liknande i den kyrkliga bokföringen.

Senknarr. Kallades en preciserad knurr ex. i tunnme handled, fotled eller häl. Uppkom i samband med monstona, ensidiga rörelser. Skogsarbeta, handarbete, handmjskning och liknande.

Häll och Stygn. Plötslig intensiv smärt. Vanligen i bröstet. Något man "rikat ut för". Ett de osynliga straff.

Kläda. Uttag. Ofta beröende på bristande personlig hygien. Men halmmadrasser, fallar och liknande utgjorde pen bra grogrund för diverse smäkryp. Kläda ansågs ofta vara ett "de osynliga" straff.

Spankskan. Svår influens. I förlängningen ofta svår lunginflammation. Förr utgjorde "spanskans" en vanlig dödsorsak som ibland kunde upplana hela syskonskaror.

Ont i magen. Magkatar, magsrär, njurkoli, gallkoli, tarmvred etc. Trolldom ansågs ligga bakom.

Modstulen. Oförnägen, Såväl minniskor som djur kunde tappa livslusten. Det ansågs att någon klok lagt beslag på den. Idag talar vi om depression och nedstämdhet.

Rödsoit. Dysenteri. Vanligen blodiga diareér.

Vattusot. Svullnader orsakade av vitskansamling.

Sjukt blod. Många olika sjukdomar hade sitt upphov i att kroppen samlat på sig gammalt, sjukt eller dilligt blod. Blod som man borde göra sig av med. Koppling och Åderlättning var två vanliga botmetoder.

Nyfödda barn var särskilt utsatta för olika sjukdomar. Framför allt på grund av otillräcklig föda (under de missväxtrå som emellanåt inträffade), bristande allmän- och personlig hygien samt primitiva boendeförhållanden. Ett skrämmande exempel från Liden under tidigt 1800-tal kan belysa hur det i stortsta fall kunde gå till:

Vid två års ålder liggande gärdar föddes under en viss period 44 barn. Av dessa avled 23 inom två månader och ytterligare 5 inom ett år. Även om barnmödet inte var ovantlig handhade det ingalunda om siffror som dessa.

6. MEDICINALVÄXTER

Våra förfäder levde nära naturen. Tillsammans med vilda, och tama djur. Djur som de var beroende av för sitt uppehälle. Uppacken att ett siktat djur ibland sökte, och betade, andra växter och örter än normalt var knappast någon ny upptäckt för dem. De kände sina djur och kunde se om de var sjuka och inte uppträdde normalt! Likaså om den nya fodan påverkade det sjuka djuret positivt.

Sannolikt samlaade minniskorna in sådana växter. Men innan de kunde användas måste man ta reda på ur vilken del av växten de helande egenskaperna kom ifrån. Var det ur blomkorg,

blommor, blad, stjälk, rot eller frukt? Och hur/vad påverkade denna växt eller växtdel hos minniskan? Sannolikt handlade det till att böja med om enkla åtommor typ trohet, diarré, värk, mindre sår och liknande.

Uppräckten av helande och läkande växter i naturen är av gammalt datum. Långt, långt före vår tiderikning fann man "vilda" och minniskor växter och örter som lindrade eller botade olika krämer. Här följer några exempel på än idag brukade medicinalväxter.

Asp. Bark, färsk blad och blomknoppar används. Kramplösande, smärtstillande och bakteriebämnande

Björk. Torkade björkklöv, skördat före midsommartid, kokades och blev till en hälsodryck under vintern. Te på nyutslagna björkklöv sades lindra magkatar. Björkens sav ansågsvara en allmän hälsodryck.

Blåbär. Blåbärsstaft var starkande. Torkade, osöroade blåbär var effektivt mot diarré. Dekokt på blåbärblad, skördat före bärrens mognad, lindrade urinbesvär.

Brännässla. Avkok på blad och rothitar var bra mot blodkristi ("bleksojt")

Dagekåpa. Bladen var särskilt starkande och samtidigt välgörande vid infektion.

Enblad. Enbärsdricka var allmänt starkande. Avkok på krossade enblad sades renna blod medan avkok på enens rötter var verksamt mot legityta i urinren.

Förägtmigej. Dryck av blommorndane grenar kom till användning vid muskelsvaghets

Gran. Rinnande grankråkda var verksamt vid sår, eksem och hudskador. Användes som den var eller sammankokt med talg, istär, smör eller liknande.

Grobblad. Bladskift av färsk blad var hostdämpande, antiinflammatoriska, klädstillande och särskilt starkande.

Hallon. "Brännbil" som de kallades var blodrenande och hjärtstyrkande.

Hästhov. "Tussilagon" var känd för att det gjort på dess blad, lindrade hosta och astma.

Kahbeleka. Av bladen gjordes ett hudretande omslag som lindrade reumatiska smärtar. **Lingon.** Bladen sägs ha lindrat blåskatar.

Näckrosor. Rötterna av vita eller gula näckrosor var verksamma mot "fallsjukan" (epilepsi och andra krämer)

Prästkrage. Av dess rot tillredes hostmedicin.

Persilja. Växten torfades för senare användning. Persiljevattnet ansågs vara bra mot urinbe- svär och blåskattar.

Röda och svarta vinbär. Bären underlättade laxering samt matsmältning och var dessutom urindrivande. Av svarta vinbär användes även bladen.

Rönnbär. Torkade eller kokta användes mot skörbjugg och som gelé.

Rökssvamp. Användes som blodstillare vid mindre blödningar. Sporerna pudrades direkt över det blödande sårer.

Smultron. En dekot av "Jordbär" och deras blad ansågs hjälpa mot gikt, reumatism och ansågs dessutomvara verksamt mot tuberkulos.

Tranbär. "Tuvbär" (som de också kallades) torkade och därefter stötta till ett pulver mot verkade C-vitaminbrist.

7. MEDICINER FRÅN DJURRIKET

Jag var liten tveksam till denna rubrik och detta avsnitt. Inte minst då grundbasen i nära nog all denna typ av "medicin" var brännvin. Då en del mediciner där till var avsedda att ge mod, styrka och snabbhet missstänker jag att de är av mycket gammalt datum (med eller utan brännvin). Jag tror att vi kan betrakta dessa "mediciner" som en parentes och lämna dem därhän i det fortsatta sammanslutet. Det bör också sägas att det är ytterst sällan de har berättats om för mig - och då alltid utan uppgift om utövare. Däremot var brännvin inte ovanligt i samband med mer utsöda tekniker som exempelvis läsa-, kasta- och knyta bort..

Björngalla ger mod och styrka

Skrap av björnens fotsulor ger stabilitet och förtjärtighet

Björnbjälta ger styrka

Rävfett och -galla botar öronvärk

Bukister från lo är bra mot benbrota och sårinflammation.

Bävergäll var den tidens Viagra.

Torkat lekattkött är verksamt mot alla värk.

Harhjärna botade dövhet.

Torkat harkött (penis) stegrade kärlekslusten.

8. KLOKA GUBBAR OCH GUMMOR I LIDEN

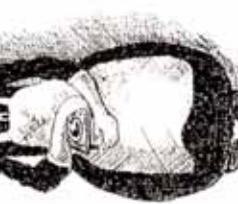
Många krämpor botades av sig själv eller via något "hemipotek". Beroende på art av skada/ sjukdom handlade det om en kortare eller längre konvalescens. Att söka läkarhjälp var inte

aktuellt. Detta drogde det till omkring 1895 innan någon likare fanns i Liden. Detta fanns inga allmänna kommunikationer. Detta hade de kärveger som fanns dålig framkomlighet. De var småla, dåligt underhållna och slingrade sig fram "svan eller neron- åker och längar. Ingen väg tillåts inkräktा på brukad jord.

Att ta sig till Sundsvalls sjukhus, som låg långt längre bort, var inte heller att tänka på. Inte minst då allmogen uppfattnings om "Læsarelat" ett gott stycke in i 1900-talet kunde summatis i orden "Kom n'n din Komm'n'n din sväva i" är lätt förstå att det var den absolut sista åtgärden.

Utnäfin vad som berättats finns rätt att göra en grov indelning av "de kloka". Det innebär att jag placerar vederhörlande i det fackområde som han eller hon är mest omtalad för. Dock är jag väl medveten om att deras kunskaper ofta var breddare än så.

9. GAMLA HUSKURER

I mängda gårdsar fanns, som nämnda tidigare, nedrävda kunskaper om gamla huskurer. I huvudsak baserat på gammal kunskap om olika medicinalväxter. Likaså i att åtgärda enklare oläckefall på både människor och djur. Det var ofta "gammelminor" på gården som var bättre av dessa kunskaper. Kunskaper som regelminstade hade överfört från mor till dotter. I generation efter generation. Åtta in mot mitten av 1900-talet oddlades också flera kända medicinalväxter i trädgårdslunden här och var var eller "kyrgegal" (kyrdegården) som den kallades åtta i min barndom.

De kloka grubbar och gummor som det fram för allt berättades om använde sig av mer "handfastu metoder". Denas kunskaper var ofta av gammalt datum och fördes vidare från generation till generation. Inte alltid inom den egna familjen. Det berättas att gamla kloka var angelägna att förära över sin kunskap till någon yngre närliggande släktingar. Innan det var dags att matka. Vår Hene. Den som inte hade gjort det löpte risk att inte få komma in i himlen. Att finna påfleporna stängd.

För mig har berättats om drygt ett 20-tal kloka grubbar och kloka gummor i Liden. Verksamma under olika tidsperioder i knapp hundra år med början omkring 1850. Att någon hade större ryktshet än andra hade sannolikt att göra med någon särskilt lyckad insats. En insats varom kännedom spreds via den tidens viktigaste nyhetsmedia. Mun- och munmetoden. Det vill säga berättandet närförst två, eller flera människor möttes.

Här nedan följer en översikt av några speciella metoder och med uppgift om utövare som det berättats om. Jag vill understycka att det sannolikt fanns flera unövare i Liden än de som berättats för mig.

10. "Stå blod" (Ställa/stanna blodflöden)

a'Sara (Skoglund)

Bloodställaren lägde förmågan att stoppa blodflöden. Oavsett om de var förorsakade av skärskador, klämskador, näsljud, tandskador, näsljud, tandutdragnings (en nog så plågsam tillställning vid den här tidpunkten) eller olycksfall av vad slag det vara må. Bloodställaren stod nog högst i rang bland de kloka och var den mest omtalade. Inte sällan omfattade hans förmåga också gårdfarmas djur. Mina berättare talar allts om att bloodställaren ägde "gavan och kraften". De tycks också vara ens om att detta förmåga fanns inneboende hos vissa mänsklor. Men det var endast ett litet fåtal berättare som kunde frigöra kraften och verkligen "ställa (stanna) blod". Övriga saknade den rätta tron.

Ulöver kraft och gäva krävdes hjälps åt vissa formler. Formler där det heliga tretalet, det vill säga orden "Fadern, Sonen och den Helige Ande", ingick. Somliga menade att dessa formler, som kunde variera något från bygd till bygd (men alltid innehålla det heliga tretalet) var en förutsättning för att "gävan och kraften" skulle lösgöras och hejda det aktuella blodflödet. Formlerna behövde i och för sig inte uttalas högt. Det räckte att bloodställaren munlade dem för sig själv.

Vita särkantens kring en skada sades vara tecken på att en bloodställare stoppat blodflödet. Där emot kunde inte bloodställaren själv stoppa egen blödning. Han eller Hon måste uppmanas till detta av någon närliggande person.

I nedre Liden berättas om "n' Manne på Dackebränna" (Nordlund), "n' Lars Nikolaus från Bodlakk" (Svælander), "Fäjärs-Karin" (Bergman) och tidigare "Fräskas" Stanna på Byn" (Liv). I vår egen släkt ansågs min hustrus mormor a' Sara Skoglund i Sittuna ha varit väl fortrogen med konsten att "Stå bio".

n'Manne (Nordlund)

En skogsarbetare hade huggit sig illa i foten på en avverkning väster om Dackebränna. Då blodflödet endast delvis kunde hejdas lindades foten härt och mannen bildades ner i en holskrinda för snabb transport med häst till provinsialläkaren i Liden. Två kamrater följde honom. När de nådde Manne Nordlands gård, och mycket blod trängt genom det provisoriska bandaget, förestog den ene att "Vi ta å höra åtter mā'n Manne! Sagt och gjort. De bar in mannen och blev själva tillsgåda att vänta utanför. Efter en stund kom n' Manne ut:

"E fä tu' n' nu!" sa han kort och gott

När provinsialläkaren tagit av det blodiga bandaget och såg de vita särkanterna lära han kort och gott sagt "Jag ser att ni har varit hos Manne Nordlund". Blödningen hade upphört och särkanterna var vita.

Sara hade dragit ut sina tänder. Det var inget oväntat på den här tiden. Tandvård och lagning av tänder var juu ökända begrepp för gemene man. Och var de kända hade man inte råd. De fastnart man tjänade in måste användas till nödvändiga saker. För Saras del skedde ingreppt på Sundsvalls lasaret. Trots att de förorsakade omfattande blödning skickades hon direkt hem från sjukhuset. Hennes man blev naturligtvis orolig när han såg den fortsatta kraftiga blödningen och ville återvända till sjukhuset. En bloodställare sades inte kunna bota sig själv. Det var först när Manne, maken, uppmunrade henne där till som hon kunde stanma blodflödet.

En man hogg sig illa i benet. Han höll på att förlöda under färd till Sundsvalls sjukhus. På väg dit passerade man Byn där Sara bodde. Man stannade till, gick in och bad henne om hjälp. Efter en kort stund, ensam med den skadade, förklarade hon att de kunde fortsätta sin färd. Vid sjukhuset frågade likaren direkt om någon "ställt blödet". Blödningen hade upphört och särkanterna var vita. Likaren sade sig ha mött fenomenet tidigare.

Saras förmåga omfattade också djur. En ko på skogsbete hade skadat sig illa och blödde nu kraftigt. Tre män som arbetade i närheten gjorde vad de kunde för att halva blodflödet. Då det bara delvis lyckades, uppnötades den yngste att "Spring! Allt va du kan! Hem ti a Sara å bo'nna stallat! A spring fort! Kos ha'n na lång kvär!

Efter en stund sade en av männen i det han pekade på kon som lag där till synes livlös" Han är frammi nu! Hos a Sara!" Då den andre mannen förvändt frågade "Hur kan du sätta dit?" Den förste mannen pekade på kon "Sjänt du att Blodflödet helt hu stämna å al"

från Silre och Åsen

n'Manne (Nordlund)

berättas om två (olika) män med så stark förmåga att "stå" (stanna/stoppa blodflöden) att de inte kunde delta i sedvanliga slaktet på gården. Så stark var deras "kraft" -trots att ingen av dem var känd för att "stå" - att det skadade djuret inte gav från sig något blod när de var närvärande.

11. FORMLER

I avsnitt "Sia blod" ovan, påpekas att det krävdes särskilda formler för att den klokess inneboende kraft skulle frigöras. Formlerna kunde variera från klok till klok. Från bygd till bygd. Men en sak näst de ha gemensamt. De måste alltid avslutas med det Heliga tretaket det vill säga orden: "I Faderns, Sonens och Den Helige Andes namn". De flesta Formler var anpassade för aktuell åkommna/sjukdom. Här två exempel kring "Stå blod" (stoppa blodflöden)

1.

Som Maria stillade floden

Ställa jag nu de den röda strömmen

Som från dig (NN) tillis nu rann

I Fadrens, Sonens och den Helige Andes namn

Som vannet ställa stod i Jordans flod
Så skall du stå stilla blod

I Fadrens, Sonens och den Helige Andes namn

Många former – i likhet med de två ovan- hade ofta karakteren av "vandrings- och eller standardformer" och användes i flera byar, socknar och landskap. Sunnolikt kan de ha nätt förekommande under sägerseken och dess för inman. En och annan av dessa hade också undfält "gåvan" och var bilven en "viskar" (klok gubbe).

Men där fanns också lokala former. Under arbetet med föreliggande skift blev jag kontaktad av en god van som överlämnade ett brunt kuvert till mig. Ett kuvert med utanskrift "Hemligt". Han berättade att hans far, i mitten av 1900-talet, möttoget detta kuvert för förvaring från en då ilde, sjuk man. Det fick inte öppnas förrän efter hans död. Huruvida mannen själv tillhörde "de kloka" eller om han endast förvarat handlingen vet vi inte. Men det mest talar nog för att han själv tillhört "de kloka" skara. Detta med tanke på att kuvertet inte fick öppnas förrän efter hans död. Dess för inman ville de kloka alltid överlämna sin "gava" till någon annan för att därigenom underlätta sitt eget inträde i Himmel. När 60 år senare kom kuvertet i mina händer.

Vad fanns där i kuvertet? Jo! Ett antal mer "lokalt anpassade" formler att användas i olika situationer (Se formel 2 och 3 under avsnitt "Brott å vred" nedan):

12. BROTT Å VRED

Den som behärskade konsten "Brott å vre" det vill säga hade förmågan att "laga" benbrott, rätta till ledar som kommit i olag, vrückningar, stukningar och liknande åkommor rankades enligt mina berättare högt. Kanske dock inte i klass med "blodställarna" ovun. Vid "brott å vre-skador" som medförde större blodflöden kunde man också behöva tillkalla en blodställare för att komma tillräffa med blodflödet.

Utmärkande för gruppen "Brott å vre" är - enligt min uppfattning den specialisering som tycks ha förevant. De "behövande" tycks grovt kunna indelas i tre grupper: Människor, Hästar samt Kreatur och smädjur.

Ändå går inte att göra en helt strikt områdesindelning av de kloka inom dessa geblt. Att jag ändå hänför en viss person till en bestimlad grupp (av de tre ovan) är det därfor att vederborande är mest omtalad i samband med den gruppen.

A. Människor botades av såväl kvinnor som män. Kanske dock med en liten överväkt av de först nämnda. Huruvida detta är korrekt i storhet vet jag inte men för Liden har jag fått den uppfattningen. Fram för allt talas om Ida Byström på Byn. Själv var jag "patient" hos henne för en elakatrad vrückning/stukning under tidigt 1950-tal och kan därfor utan vidare gå i god för hennes förmåga. Men mer härom senare.

B. Hästar tycks nästan uteslutande ha varit ett männen område. Sunnolikt berodde detta på att hästen var det viktigaste och mest omtalade djuret på gården. Det som gav ägare, och indirekt också gärd, ryktbarhet. Kommentarer i stil med "Hässt'n ått n' Joe! å'n jävel te å dra!" stärkte både ligare och gärdas anseende. I samband med att hästen botades nämns också ofta - till skillnad från vid kvinnorsボlande av kreatur - bräinvän. Att "Ta sän littn jävel!" efteråt hörde liksom till. Här omnämns: Spelmanne Helmer Nordenson, Byn, Jonke Ludvik Jonsson och Vincent Olosson, båda Bodacke samt Manne Nordlund, Dackebärtina.

C. Kreatur och smädjur av olika slag var ofta en kvinnors sak. Här följer några namn med angivande av specialitet: "Fjärs-Karin" Bergman, Byn, (kreatur och smädjur. Specialitet: modstulna djur). Frida Karlsson Flygge, (specialitet: kor som "boggi sif"/hog ur led).

I bland får jag frågan: Hur kunde dessa männen ge sig till försöka att bota alla de skador som förekom? Hur vägrade de? Vad hade de för Kunskap? Som framhållits redan införningsvis var det flingt till läkare/veterinär (om det över huvud taget fanns någon), avstånden var långa och allmänta kommunikationer saknades. Det fanns med andra ord inte så mycket att välja på.

Men vi skall ha i minnet att männen på den här tiden levde nära både djur och natur. Gårdarnas folk var både jätgare och slaktare i en och samma person. De hade praktiskt sett och lart hur exempelvis ledar, musklar och andra delar i djurs (och därmed mänskors) kroppar var uppbyggda och fungerade. Däremed inte sagt att de var några likare eller veterinärer men de besatt osördigt vissa praktiska kunskaper om hur kroppar var uppbyggda och fungerade. Att sedan såväl diagnos som ingrepp ibland kunde misslyckas är en annan sak.

a) Ida (Byström)

var verksam ännu i min ungdom på 1940-talet. Då jag själv varit "patient" hos henne känns naturligt att berätta om detta:

Jag hade varit i Holm och spelat fotboll på deras nylagda träningsplan vid Österström. Det var en vänkapsmatch mellan Holms SK och Fagervik. Jag och en spelare till från Lidens SK var inbjudna för provspel. Fagervik som var bra vid den här tiden (1940-tal) varin naturligtvis men inte med alltför stora siffror. Ourligt nog skadade jag fotleden i slutet av matchen och fick hoppa av plan.

Dagen efter var jag sängliggande. Fick dock hjälp med skjuts till och från likare för undersökning. Domnen blev hård. Aterbesök om två dagar och därefter med all sannolikhet lasaretet i Sundsvall. Skadan bedömdes svårartad. Arbeta var inte att tanka på.

Mormor, varmt religios och med ett arbetsamt liv omkring sig, kom på besök under sen eftermiddag. Hon sa inte så mycket om skadan men tyckte ändå att: "Inntia kan du ligga hänen pojjal! Du juitt opp å äärbeitäl! Sig bekymrad på mig och upprade sitt "Du juitt opp å äärbeitäl pojja!" och tillade "Ja skä già ti a Ida ja!"

3. Värk

Sug och glört. Hon återkom efter en knapp timme. Tog resolut tag i den onda foten. Det gjorde fruktansvart ont. Lindade av doktors förband. Tog fram en liten brun flaska som hon fatt av Ida. Tog några droppar i handen. Strok uppifrån och ner över det onda. Jag kunde se hemnes lippar tytta röra sig utan dock att höra vad hon sa. Sedan lindade hon på förbandet igen. "Nu bli 'ru sturt bra pojkk!' sa hon. Nåsta morgon var svullnader, bristningar och ont borta! Och jag arbetade som vanligt.

Vad mormor läste upp tyst för sig själv vet jag inte. Samolikt något som Ida skickat med henne. Vad jag än idag förundras över är hur djupt gammal tro på "kloka" och deras förmåga att bota var rotad ännu in mot mitten av 1900-talet. Min mormor var en lugn, trygg och varmt religiös mämniska. Inget eller inget kunde skrämma henne. Och på Ida hörde hon.

Formler för "brott å vre"

Även inom detta område krävdes någon formel för att hotarens "gåva och kraft" skulle kunna frigöras. Utöver det Heliga tretiatalet (Fadern/Sonen/Den Helige Ande) fanns, sävitt jag lyckats utröna, inga enhetliga krav på innehåll i formlerna. Det var upp till hoturen. Här ges först exempel på en mer allmän (vandrings-) formel som jag mött i berättelser från flera socknar och landskap utom Medelpad.

1.

I Österland tre visce red

Den ena hota vre och värk

Den andre hota lem och tand

Den tredje hota sot och huvud

På samma sätt ges – NN-best

1 Fadern, Sonens och den Helige Andes namn

Men här finns också exempel på mer lokala formler från Medelpad (se avsnitt Formler) Dels (2) för "Brott å vre" och dels i samband med detta (3) för "värk".

2. Brott och vred

Jesus sadlade sin häst och red utifor "renen"

Hans häst slant och vred sitt ben

Då steg Jesus själv ned och gjorde för "brott å vre"

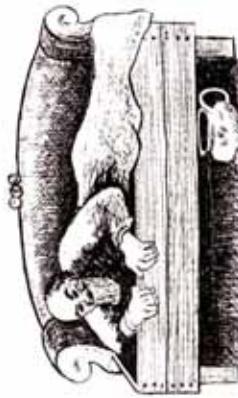
Kula mot kula. Sena mot sena. Led mot led

Kota mot kota! Sorn förr det var!

I Faderns, Sonens och den Helige Andes namn!

(Anm. "renen" syftar på åkerrenen)

Jungfru Maria släck sitt finger i jorden. Värken stannade
Stannade som Nouks ark stannade på Ararat's berg
Så stannade värken och dommade
genom Faderns. Sonens och den Helige Andes namn

13. KOPPNING

Åven inom detta område krävdes någon formel för att hotarens "gåva och kraft" skulle kunna frigöras. Utöver det Heliga tretiatalet (Fadern/Sonen/Den Helige Ande) fanns, sävitt jag lyckats utröna, inga enhetliga krav på innehåll i formlerna. Det var upp till hoturen. Här ges först exempel på en mer allmän (vandrings-) formel som jag mött i berättelser från flera socknar och landskap utom Medelpad.

13. KOPPNING

Koppling och äderlättning kan sägas vara två sidor av samma mynt. I hela fallen handlade det om spikt blod som måste avlägsnas för att vederbörande skulle bli frisk. Där fanns också mämniskor som kopplade vesp. äderlin sig i förekommmande syfte. För att undgå sjukdomar eller för att motverka allmän svaghetskoppling förekom ända in mot mitten av 1900-talet.

KOPPNING var, så vitt jag funnit, den vanligaste metoden. Koppling var en konst som framför allt utövades av kvinnor. I Liden möter oss ett godt stycke in i 1900-talet namn som "Eriks-Stina" (Stina Liv), "Färjars-Karin" (Karin Bergman) bilda Byn, Olivia Berglund, Dackebrähma, Erika Bergman, Karin Svelander och Maria Sjölund. Bodacke samt Ingrid Bergström och Selma Eriksson i Järkvisse. Samolikt fanns också någon man som utövade denna konst men ingen av mina berättare har direkt namngett någon man. Som en parentes kan nämnas att min mor, Ingborg Åslin, var Maria Sjölands sista patient.

Den som sökte hjälp hade ofta ont nägonstans. Om det inte handlade om förebyggande behandling. De hjälpmidel och behandlingsformer som beskrivits före mig är följande:

Äldre metod

Hjälpmetod: Yxa och hammare i miniformat, kopphorn och (eventuellt) en liten bit torkad svinblösa. Yxans (stillets) höjd ca. 4 cm., yxans skaft ca. 15 cm. och hammarens skaft med (flatt) tyngd ca. 20 cm. Kopphornet (halaget) var av modell mindre med öppning att ställa över såret.

Tillvägagångssätt: Yxans egg anbringas över det sjuk/onda stället. På ungefärlig ferkkronas yta fastkommes via yxans egg och lätt hammaras ett flertal "skarsar" där blod trädger fram. En del koppare. Lidens täckte själva snytan med en bit torkad svinblösa. Over denna placerades kopphornet. Blodet sögs upp i en bula under svinblösan och avlägsnades. Utan användande av svinblösa kunde blod också sugas upp och avlägsnas efter hand. Vid behov upprepades helhedsproceduren.

Verktygen

Dei av svinblösa
(entellier: sår-kopphorn)

Senare metod

Nägonstans under resans gång utvecklades nya hjälpmetod även om principerna var desamma. Sjukt blod skulle avlägsnas. I bland annat en beskrivning från Jämtland (Sjukdomar och huskurer) beskrivs detta hjälpmetoden.

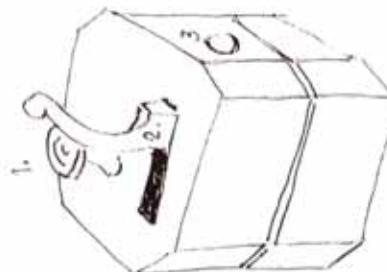
"Kopplingen innebar att den kloke -eller oftare den kloka- med ett särskilt instrument gjorde skärer i huden genom vilka blod sögs fram med hjälp av ett kopphorn". Instrumentet ifriga kunde ha varierande utseende men en sak var gemensam. I dess botten fanns flera tunna, vassa knivseggar kopplade till en fjäder som kunde sträcka och "avfyras" gemensamt. Knivseggarnas skärdjurp" kunde regleras. Metoden var naturligtvis skonsammare än tidigare beskrivna yxahammare.

Liknande koppjärn fanns även i Liden. Om tidigare eller senare än i Jämtland är oklart. Liden gränsar mot östra Jämtland och de klotas olika behandlingsformer gjorde ingalunda halt för någon socken- eller länsgrens. Behoven var likadana på båda sidor.

Det koppjärn ("koppbill") jag har i min ägo är 4,5 cm. långt, 4 cm. bredd och 3,6 cm. högt (OBS: det kan höjas/sänkas beröende på önskat skärdjurp för knivarna). Det väger 228 gram och är utfört i mässing. Undersidan är försedd med 12 uttung (springor i 17 mm. längd) för lika många knivar.

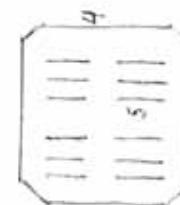
Tillvägagångssätt: På ungefär en ferkkronas yta fastkommes via yxans egg och lätt hammaras ett flertal "skarsar" där blod trädger fram. En del koppare. Lidens täckte själva snytan med en bit torkad svinblösa. Over denna placerades kopphornet. Blodet sögs upp i en bula under svinblösan och avlägsnades. Utan användande av svinblösa kunde blod också sugas upp och avlägsnas efter hand. Vid behov upprepades helhedsproceduren.

Borta var nu det äldre kommande "hamrande" som utmärkte den äldre metoden ovan. Nu fick man direkt en hel slycta med blod som kunde sugas ut via kopphornet och avlägsnas.

Verktyget

1. Skräv för att reglera knivdjup
2. Handtag för att spänna stålfläder
3. Avfyringsknapp

4. Kopphornets botten.

§. 1. mäng 1/2 knivar

4.

14. ÅDERLÄTTNING

Åderlättning (venesektion) hade i princip samma syfte som kopplingen det vill säga att befria den sjuk från sjukt blod eller "gammethblon" som det ofta uttrycktes. Detta då den ofta ansågs vara anledning till akutell sjukdom. Ingreppt utöfades av läkare, fäktiskar och senare också av klockare som fått utbildning i detta.

Fäktiskar var ursprungligen ett slags kirurg vid armé och flotta som funns från medeltid fram till 1896 och med rätt att utföra mindre kirurgiska ingrepp - vid brist på läkare.

Den förste, och då enda, provinsiallakaren i Medelpad och Ångermanland Nils Gissler lät under senare delen av 1700-talet utbilda församlingarnas klockare i åderlättning och enklare sjukvård. Detta för att kunna nå ut till mänskorna med lämningar viss, enklare vård (inklusive åderlättning) i sitt stora distrikts.

Åderlättning sågs framst ha kommit till användning vid smärt- och värv tillstånd, gikt, reumatism, ryggont och huvudvärk. I likhet med kopplingen ansågs mindre, förebyggande åderlättningar hälsoanamma. Till skillnad mot koppling, där synliga blodkärl undveks, utfördes åderlättning direkt i en blodader. I huvudsak belägen på någon extremitet (ex. armen). Ofta i armbiggetecket. Hudpartiet värmdes så att blodkärlen vidgades men de kunde också snöras av med en rem eller liknande. Det berättas att åderlättning inte borde utföras på fredag, söndag och storre helger. Många förespråkare framhöll också att det funns särskilda åderlättningspunkter. Vid ryggvärk skulle exempelvis vänstra fotens utsida vara att föredra för bästa möjliga effekt.

Tyvärr kan, eller vill, ingen av mina berättare peka ut någon åderlättare i Liden. Men att där funnits någon eller några - utöver klockarna som nämns ovan - kan utgå från. Kanske har vederbörande lämnat åderlättning och övergått till koppling. Detta då åderlättning var betydligt riskabla än koppling. Att öppna en blodader krävde sannolikt närvår och en blodstillare. För att vid behov kunna stoppa en önskad blödning.

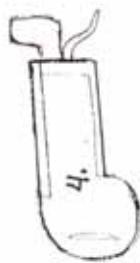
Dock görs gällande att klockarnas tradition i detta avseende upphörde under tidigt 1900-tal. I Liden i och med "orgelisten" (orgelspelaren) och klockaren Erik Åström i Byn. Flera har berättat om hur denne med sin lilla trädilda vid den här tiden besökte kringliggande byar för att vid behov vaccinera befolkningen mot olika farsoer. Han sägs också ha utfört en och annan åderlättning i samband med detta.

Då steget mellan koppling och åderlättning rent tekniskt är relativt litet kan man missläcka att även några av byarnas egna "koppare" till och från sysslat med åderlättning. Men då sannolikt i närvår av någon "blodställare" då åderlättning medförde större risker för svårkontrollerade blödningar.

Verktyg.

Till det åderlättningsverktyg jag har i min ägo finns en ständig förvaringslåda av trä. Ett utsökt handarbete utfört med enklast tänkbara verktyg.

Locket har ett lindsglädande lågjärn av läder. Låsanordningen utgörs av en liten kasthake. Lådans mätt är: Längd 7,2 cm., bredd 3,5 cm. och höjd 2,5 cm. På baksidan är åretlet 1924 inristat.

Själva verktyget är utfört i massing. Härller jag upp det framför mig ser jag till höger Snäpparen (1), fjädern (2) och avtryckaren (3) som trycks in. Snäpparens egen hölls vass med ett bryne eller en string (jmfr. Rakkniv).

Tillvägagångssätt: (Vid ingrepp i armen)

Patienten sträckte ut armen. Åderlättaren gned vanligen med fingret över äderm så att den vidgades. Åderverktyget ("ådersnäppan") spändes och lades an mot äderm. Fjädern losgfördes och snäpparen (1. ovan) gjorde hal i blodläderna. Blodet rann ner i en skål. När tillräckligt med blod tappats stannades blödningen upp. Som påpekats tidigare kunde åderlättning - på grund av det direkta blodflödet -vara en betydligt vanskligare åtgärd än sin "kusin" kopplingen.

15. JORDDRAGNING och SMORNING

Engelska sjukan (Rachitis) - allmänt kallad Riset - var en ämnesomsättningssjukdom som inte sällan drabbade lite äldre barn. Den medförade främst förändringar i bensystemet och berodde på D-vitaminbrist. En korrekt och tidig uppfödning av små barn med bröstmjölk ansågs utgöra det hälsna förebyggande medlet.

Men fattigdom och hårdare livsvillkor innebar allt som oftast ensidig och näringsfatig föda. Detta resulterade i hrist på bröstmjölk. I förlängningen drabbades därför åtskilliga barn av "Riset". Liden var naturligtvis inte försök från denna sjukdom. Fattigdomen var tidsvis stor ute i olika byar. Främst två mottecknade närmare. Endera Jorddragning eller Smörning. De var båda omgärda med mycken "Hysch! Hysch!" och även om nära nog varje by tycks ha haft någon "kunnig" har jag endast hört om "Fäjars-Karin" Bergman, Byn och Erika Bergman och Maria Sjölund båda Bodacke.

JORDDRAGNING

1. Barnet måste vara döpt. Annars kunde de jordboende (vitrema) fördärva dess hälsa och kuren misslyckas.

2. Dragningen skulle ske i ett hål under en trärot. Helsl skulle trädet vara en rönn.

3. Ritualen skulle helsl genomföras en torsdagkväll i solnedgång och med månen i nedgående.

4. Barnet lindades i ett stycke tyg. Drögs sedan tre gånger, med huvudet före, genom halset. I nordlig riktning och under absolut dystad.

5. Efterå grävdes tygstycket ner. Efter hand som tyget multnade bort försvann sjukdomen .. Åven här förekom någon formel.

SMORNING

1. Själva smörningen bestod av: Tjän, Talg och vissa kryddor.

2. Behandlingen skulle utföras i nedan (månen) en torsdagsnatt.

3. Själva smörningen ("smörningen") skulle upprepas tre gånger. Och styrkas på uppifrån och ner. Samtidigt som den kloke läste sin formel

4. Behandlingen borde upprepas minststone ytterligare en gång.

Jorddragning och Smörning tycks helt ha varit en kvinnors sak. Som utövare har jag mött samma namn som ovan. Jag har inte hört talas om någon manlig utövare.

Jorddragning och Smörning har sannolikt förekommit i var och varannan by i Liden. De flesta av mina berättare ger också uttryck för det. De namn som möter oss inledningsvis ovan

mötter vi också i detta avsnitt. Ett inte allt för djärvt antagande är att utövarna av Koppling, Jorddragning och Smörning i huvudsak var desamma.

16. HÄLSO- OCH SJUKVÄRD I MEDELPAD OCH LIDEN

• Så började det

Ingen egentlig sjukvård med utbildad personal förekom i Medelpad före 1726. Då anställdes Sundsvalls stad den tyskfödde fältkärgesellen Dietrich Theodorus Reineck som stadskirurg. Som han därför var kunnig i "jordmästarekonsten" slapp den fattiga staden undan en barnmorskkelon.

Bristen på läkare var stor i Norrland. Riksens ständer beslöts 1743 att lektorn vid Gymnasium Hämeosand alltid skulle vara Medicus och diarii. Physices. Med andra ord två krävande tjänster förenade i en. Till den första lektorsjästien "för Norra Westernorrland" (Gästrikland, Hälsingland, Jämtland, Härjedalen, Medelpad och Ångermanland) förordades 1744 Nils Gissler. Han var född i Gissjo, Torns socken, Medelpad och hade fått sin utbildning vid Frösö trivialskola och Hämlölands gymnasium och därefter fullfört medicinska studier.

Då Gisslers fogderi "Norra Westernorrland" hade stor yttredj organiserade han tidigt en medhjälpare genom att liura församlingarnas klockare åderlämning och enklare sjukvård. Detta föreskrevs senare i Collegii Medici "Söcken-Apothek" av år 1760. Han följde upp sin åtgärd genom att 1763 examinera "14 hustrur från Medelpad" som utbildats till "jordesgummor" av barnmorskan i Sundsvall. 1762 delades "Norra Westernorrlands lin" och kom nu att omfatta Medelpad, Jämtland och Ångermanland. 1868 hörjade en svår febersjukdom i Liden. Handlunden J A Forsberg fick i uppdrag av Kommunalsjämnant att kontakta läkare i Sundsvall och anskaffa lämplig medicin.

1870 anställdes Madame A Skoglund som barnmorska i Liden. Hon hade tidigare verkat i socknen och "högtalagut skicklighet, kunnande och tjänstvillighet". En efterföljare till Gisslers 14 hustrur från Medelpad ovan (?). 1902 hade hon arbetat i 35 år som barnmorska i Liden och under 20 år av dessa också verksamhet bestyrkande vaccinationer i socknen samman med bland andra Klockaren Erik Olof Åström på Byn.

• Provinssläkare

1762 erhöll Gissler öppen fullmakt som provinssläkare i Medelpad och Ångermanland. 1812 fick Jämtlands lin, som nybildats genom utbrytning av Jämtland och Härjedalen, sin egen provinssläkare.

1844 ingick Medelpads fyra västligaste socknar i ett nyinrättat Tops Provinssläkardistrikts med sitt i Fränska. J Westerberg blev därmed Medelpads andre (extra) provinssläkare. 1869 fick Medelpad sin tredje (extra) provinssläkare. O A Söderbaum stationerad i Västernorrland som genom varvsindustrin blivit en centralort

1895. Anställdes bataljons-/militärläkaren R L Trafvenfelt i Sollefteå som (extra) provinsialläkare med placering Byn, Lidens. Trafvenfelt flyttade 1902 till Bjästa i Angermanland.

1903. Medicine Licentiat Otto Tiren efterträdde Trafvenfelt och var först på den nyinrättade tjänsten som provinsialläkare för det nya distriktet Indal-Lidens-Holm. Under leppet av några år uppfördes en ny läkarbostad med likarmottagning och telefonanslutning i Byn. Det sist nämnda fick nu också barnmorskan Å Skoglund.

Sannolikt var Tiren påverkad av de nya bad- och vattenkuranläggningar som uppfördes på olika ställen i landet vid den här tidpunkten. Blund annat i Sundsvall ett knappt tiotal år tidigare. Han lyckades övertyga en normalt "utgrifnsunge" Kommunalnämnd att dels utse en särskild badhusstyrelse för upphorande av ett badhus i Bybäcken och dels bevilja badhusstyrelsen ett lån. Badhuset var beläget nerom senare Algot Uhlns bostad. Den sista badeskan var Kristina Dacklin. Tiren låt också anlägga ett eget privat bad med dusch längre upp i Bybäcken. I höjd med nuv. hockeypulan eller "Nicks-jala" som det hette under min uppväxttid i Lidens.

1918 hamnade för övrigt Tirenens bad på Kommunalfullmäktiges bord. Diavarande provinsialläkaren Evert Kinnvall kravde att detta bud och det nedanför liggande "byk-och tvättsäller" skulle förbjudas då intagsstället för Byns springvattnen var beläget där nedanför.

17. ANDRA BOTEMETODER

De tidigare beskrivna metoderna "stål blod" "brott å vre" - koppling, äderlärning samt jorddragning/smoning var etablerade och accepterade ännu för knapt hundra år sedan. I vart fall på landsbygden. Från min egen barndom på 1930-talet i Lidens minns jag mycket väl den respekt som utövarna av dessa metoder faktiskt åtnjöt. Och detta trots att Lidens vid den här tiden sedan drygt 30 år haft fasta likare och likare station. Naturligtvis var det fram för allt de likre som använde sig av de specialister som nämnts tidigare.

Man bör också veta att Sundsvall och sjukhuset där, på grund av dåliga vägar och likaså kommunikationer, var mycket avlägsna. Lidens socken, liksom flertalet av dess grannar, stod fortfarande med ena benet kvar i den gamla tiden.

Där fanns andra botemetoder utöver de som presenterats i det föregående. Metoder som i många fall klingade av medan under tidigt 1900-tal. Metoder som ofta byggde på människors oro, ingslan och vidskepselse. Det sist nämnda inte att förglömma. 1930-talet utgjorde i många fall "vattendeletaren" mellan den gamla och nya tiden i dessa avseenden.

Även om utövarna av de mer udda metoderna vi skall möta här lämnat spår efter sig i berättandet förblir deras namn ofta okända. Samtidigt har detta att göra med hälso- och sjukvården snabba utveckling, ökad allmänupplysning och inte minst förbättrade vägar och kommunikationer. Sundsvall och dess sjukhus hade kommit närmare.

Tron på exempelvis vitter, skogsrå, oknytt, lisca-/kasta-/knysta bort, tecken och tydor av olika slag bleknde långsamt bort. Men, som vi skall se i det följande lever vissa instag ännu kvar i vår tid, 2000-talet.

18. VITTERBETT

Det berättades ibland om Vitterbett. Detta oförklarligu fenomen som inträffade när man råkade stå sig med "småfolket" som de ibland kallades för. Men innan vi går in på vad ett vitterbett är för någonting finns anledning att återge något av vad som berättades om småfolket. Ännu i min barndom för 60-70 år sedan.

Redan i tiolsåldern började jag följa min far, Sven Åslin, på jakt. Småviltjakt. Ofta innebar det övernattring i någon tom fabodstuga eller skogskoja. Jag lade ofta miltike till att han, när vi steg in i den närra stugan eller kojan, alltid hälade högljut. Vanligen med orden:

- Guss fre i stugan! Vi behövva trak över huvvå för nattta!

Längt senare förstod jag att det handlade om hövlighet gent emot de osynliga. De osynliga som flyttade in under fabodstugor och skogskojor nära dessa stod obebodda. De kallades vitter. Men också De osynliga. De små, eller De grå. Älmintstone två utsago finns som talar om för oss dels var de kom ifrån och dels varför de var osynliga.

1. De härstammar från Adams första hustru Lucia. De förokrade sig så kraftigt att God dömdde Lucia och hennes avkomma att vara fördömda ända till Domedagen.

2. Lucia med alla sina barn fick en dag besök av Frälsaren. En del av barnen var orväntade varför Lucia skrämdes och gönade dem. Frälsaren förklarade då att de som var gönna skulle förbi osynliga.

Vitter liknar människor men är betydligt mindre. Klädedräkten är grå. De levde under jorden. Gärna under tommor fabodstugor, skogskojor, ladror, stall eller någon sten. De levnär sig i huvudsak på boskapsskötsel.

Om människor tog deras boplatser i mer långvarig bestyrming lämnade de självmant sitt hem och flyttade tillfälligtvis. Det var vid sådana tillfällen man kunde möta ett vittertag. De var på vandring till ett nytt hem. Den kloké stannade när han mötte ett vittertag och låt det passera. I annat fall kunde det få obehagliga konsekvenser. Ett kreatur kunde gå bort sig eller försynna. I värsta fall kunde man drabbas av ett vitterbett, ett oförklarligt ont längs hals och nacke. Då galldes att skyndsamt söka upp "Jonke Ludvik" Jonsson i Bodenäske.

Vitterna skulle bemots vänligt och högligt. Då kunde det till och med häcka att de överlämnade en gåva. Deras kor var särskilt efterfråkade. Den som kom över en sådan kunde skatta sig lycklig. Vitterkorna njölkade alltid kärlet fullt -avsett hur stort det var. Ofta ville de ändå byta kreatur med byfolket. De ropar då ut sitt förslag men utan att visa sig. Följande berättelse från socknens övre del (Bodu/Lingheden)visar hur det kunde gå till:

"Hä va där'nä lagjarn ått e kärting som hä sa var gång hu kommä dit:

"Byld ko ti get! Byld ko ti get! Sex getter före ko!

Stundigt upprepades förslaget. Till sist blev kärtringen sitt (arg) och svarade:

"Byt biässt värsten i vill!

Å då du komma ti lagjurn nästtu mura
så va koa borrtå å sax storå getter va där istalla

Å hā skulla ha vorå falli morskā getter!“

Mämniskor och djur kunde bli vittagna. Det vill sign själva bli en del av vitterskaran. Genom klockringning kunde frågning ske, men efter vad som berättas var korslägning det vanligaste. Eller stål. Bada skyddes av vittern.

Flera sagesmän uppger att vittrens lockrop ("kokning") till sin boskap var sällsynt melodios och vacker. En av dem berättade hur han en sommarmatt från höjderna öster om Väckesjön i Bolandsberget- surtut och lyssnat till lockrop och skallor nerit Backsågen. Det var vitter som samlade in sin boskap.

"Hä va himmelskts å hörä på! hä! var hans omdöme.

Från Lidens övre del (Bochu/Långliden) finns upptecknat något så ovanligt som en text och metod som kom till användning när vittrena lockade på sin boskap:

Även om vitter i och för sig inte var onda - om de bemöttes hövligt och välnäigt - fanns ändå tillfallen när man behövde skydda sig. Då gällde endera av följande skydd:
Stål och helst dhl eggstil var det kanske bästa skyddet. Det kunde anbringas i en dorropning och uteslängde diurnell effektivt inte bara vitter utan också andra, onda makter som ville in.

Korstecken utförda av, och på, allihanda olika saker skyddade också. De kunde också ristas eller skrivas in.

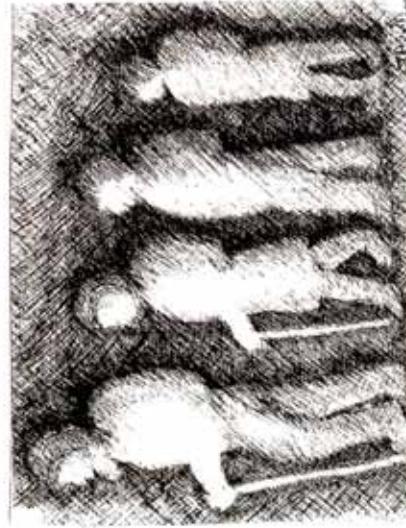
Böner, psalmsång och klockringning var andra effektiva hjälpmedel.

I det berättande om vitter och vitterfolk som förekom längst in i 1930- och 1940 talen handlade det fram för allt om två saker:

Dels att om de bemöttes välnägt och hövligt ville de inget ont. Min fars ord: Guss fre i stuga! Vi behövde tak över huvvå för nanta! när vi steg in i en mobk och helt ton fibodstuga eller skogskoja förvänade mig linge. Min far tillhöede ingalunda de vidspeliga eller lantskrämna. Tvåttom. Skogarnas djup och mörker tynde inga hemligheter för honom. Alla dess ljud, rörelser och vad det nu var gavs alltid en lugn, ögonblicklig förklaring. Han var tryggheten själv.

- Guss fre i stuga! var hans sätt att tala om att vi kom i välnägt avsikter.

Dels att man inte i onöдан skulle utsätta sig för deras vrede. Två exempel får belysa detta, två exempel som båda visar firun av att inte lämna företände för ett vittergå. Det vill säga en vitterskara som var under förflyttnings-

1. Olle Elfström var på väg hem från Bybodarna när han mötte ett vittergå strax norr om Norrin. Nog hade han hört om att man skulle lämna företände för vittergå. Men Herregud det handlade ju bara om småfolk! Alltså stod han kvar. Och fick plötsligt ett väldigt ont åt nacken!

Nu blev han orolig! Vittergå hade han hört om! Och nödvändigheten att snabbt komma under behandling. Doktorn var inte att tanka på! Fråga vissste han om detta. Nej! Nu gällde att snabbt komma till Jonnike Luddvik i Boducke! Där fanns boten! Med molnande värv i nacken sprang Olle, som hade han eld i baken, fibodstigen fram. Ner över åbergen mot Boducke och Jonnike-Luddvik!

Och nu återger jag vad Olle själv berättade för mig många, många år senare.

Hann bördli mä å titti mi på halls'n

Å munmlia na för säl schälv

Tog'n klung borri e flusskä

Svajde na gånger

Himmlia mä ögan! Huskes!

Hä fä duga! Sa'n

.....

Hann skaka på huvvå

När'n rörde tell nann mellicin

- Hä va i siisti veva! Sa'n

Hann gatt ta tell kniv'n å

Drog'n äter halls'n åt'n Olli

Hä törn no behövst! La'n tell.

.....

E helä kronia kossia nä

N'Olli tykkti hä va belltet ländä

Vittra va'nt å lekä mä åt!

2. Även Axel E i Dacke rikade ut för ett vittäg. Han hade riskat sätta sig på en vittersig och vägrade flytta på sig. Då lyfte vittaterna helt sonika bort honom. Och det härhånt ändå. Det berättas att Axel forslitningsvis hade märken på kroppen där de grabbat tag i honom. Märken som aldrig gick bort. Huruvida även han besökte "n' Jonnka-Luddvik" är okänt.

Det kan tyckas att vittaterna getts väl mycket uppmärksamhet här. Men det skall ses mot bakgrund av att det ofta berättades om vitter, och annat otyg, under mina uppväxtår i Liden. Vår tids massmedia fanns ännu inte. Nyheter av olika slag utbyttes vid möten männskor emellan. Världen hade ännu inte gjort entré i våra världsgrum (lås: "sal'n")

19. KASTA- LÄSA- SÄTTA- BLÄSA- KNYTA BORT MED FLERA TEKNIKER

Efter vad jag förstått var inte teknikerna ovan, mer än i undantagsfall, särskilt aktuella under den tid jag berättat om i det föregående. Samoakt var deras storhetstid av äldre datum eller så förekom de mer sällan. Men några tekniker tycks ha överlevt ända till idag (men då mer som kuriositet). Att jag ändå nämner teknikerna ovan finns som ett måste för att göra bilden hel.

Allt männskors oro och ångslan för sig och de sina båddade för lyckoskare av olika slag är foga märkligt. Utövarna av rubricerade tekniker får finna sig i att betraktas med skepsis. Ändå är en kort presentation av deras verksamhet på sin plats i detta sammanhang.

Deras specialiteter var fram för allt hölder, värk, urslag, vitterbett (se föregående avsnitt) och andra mer oförklarliga åkommor. Här liksom i föregående avsnitt (stil blod, äderfåtning etc.) fanns också särskilda former.

Jag har inte för avsikt att fördjupa mig i de olika teknikerna ovan. Dejs har jag inte kunskaper nog för detta och dejs är min avsikt endast att ge en översiktstbild av några, mer utsedd tekniker, Tekniker som kommit till användning också i Liden och som, mer i förgående, berättats för mig.

a. KASTA BORT

Den kunnige tog ett antal små saker från den sjuke. Antalet skulle alltid stå i relation till det Heliga tretaleet.(3,6 etc). Sakerna skulle lindas in i ett tygstycke som kastades över vänster axel samtidigt som den kunnige munlade aktuell formel. Sjukdomen följde med knytet.

b. LÄSA BORT

Tarmvred. Exempel på formel som sligs ha kommit till användning vid tarmvred.

Kom tre man från Österland

Den ene ställde för värk

Den andre ställde för tarmvre

Den tredje ställde för tarmvre uti männskans mage

Uti Fadrens, Sonens och den Helige Andes namn.

Getingstick. Getingstick, främst av jordgetingar, var inte att leka med.

Geting. Geting. Geting etterspik.
Av'n Häli i du kommen
Och honom är du lik.

Stick i sten! Men int i ben!
Stick i mull! Men int i hult!
Stick i vägg! Men int i skägg!

Anm. Tekniken att Blåsa bort har överlevt alla ondaningar och teknisk utveckling. Än idag använder vi oss av "Blåsa bort". Det mest kända exemplet är sannolikt när ett litet barn ramnar och slår sig.

e. KNYTA BORT

Blemma i ögat. Bönen skulle lisas så nära ögat att andan kommer in i detta. Därefter spottas tre gånger i ögat.

Jesus gick uppå vägen
Spotnade han på marken
och gjorde en deg.
och smorde den blindeste ögon
och Du licker din syn igen

Genom den treenige Gudens namn

Gud, Son och den Helige Ande.

c. SÄTTA BORT

Tandvärk. Tandvärk var nog inte det lättaste att drabbas av vid den tid det handlade om här. Och som ett alternativ till brysmed, glödgad spik etc. så prövade nog många denna metod först. Ur en viss tall skars en liten pinne. Med den onda tanden tills blod kom fram. Därefter slogs pinnen fast i tallen. Det onda följde pinnen. Tallen ifråga nyttjades av flera. Det är namnet Tandvärksstall.

d. BLÅSA BORT

Vissa krämpor. Många krämpor kunde bliksas bort. Dock inte sårskador och brott. Till tekniken hörde också en riktig all-round formel:

Jag blåser i väst
Jag blåser i öst
Jag blåser i syd
Jag blåser i nord
Jag blåser i luft
Jag blåser i vatten
Jag blåser i jord
Jag blåser i ljus
Jag blåser för natt

Jag blåser för alltid all sjukdom iväg

Värtor. Annu i min barndom var vanligt att knyta bort en värt. Värtan snarades med en tunn tråd. Om av otålighet och tids skull vet jag inte men den gamla tekniken följdes inte fullt ut. Den att ge lava ner trädan i jorden. När den multnat ner skulle också värtan vara borta.

Förgående (2) sidor utgör en kort summanställning av teknikerna Kasta-, Läsa-, Sätta-, Blåsa- och Knyta bort med exempel på formel på som kommit till användning i anslutning till teknikerna .. Formelerna är såvitt jag vet på intet sätt unika för Liden. De har använts i flera soeknar, både i och utanför Medelpad. Jag brukar kalla dem "vandrings formler". De kan ha rött Liden →anske- i samband med den enorma arbetsvandring som skedde i samband med sågverksdistrikts utveckling under hela 1700-1800-talen

SAMMANFATTNING (Kasta, Läsa, Sätta, Blåsa, Knyta bort)

Några exempel klargör de olika siegen. 1. För det första gällde att fastställa orsak till aktuell åkomma/sjukdom. 2. Därefter valdes botemedel (ex. Kasta-, Läsa-, Sätta bort samt eventuell formel). Utöver 1 och 2 valdes sedan 3 Botemedel/Hjälpmmedel (ex. föremål av olika slag).

FROSSA

Orsak: Vederbörande hade druckit direkt och hastigt ur en kalkkalla och till följd av detta blivit gastkramad. Eller helt önskat något han inte kunde få. Botemedel: Sätta bort. Botemedel: Vigda föremål, "horeplägg", diodmull, ägg blandat i brännvin eller ett kallt bad.

NÄSBLOD

Orsak: Sjukt blod som skulle ut. Botemedel: Läsa bort. Botemedel: Slant under tungan.

TANDVÄRK

Orsak: Man talade om maskinna tänder. Menade att mask borrat sönder tand eller tinder. Och orsakat sjukt blod som skulle ut. Botemedel: Läsa, Sätta eller Kasta bort. Botemedel: Med förd kunde man peta fram blod vid den sjukta tandtutländerna. Stickan (med det onda) sattes fast i en sirsksild "tandvärksstall". I samband med detta användes någon av botemedelerna ovan. Som botemedel kunde man använda sig av exempelvis blodiglar, glödgad spik, äderlötning eller att med en torkad märdpenisstryka över det onda stället.

FALLANDESOT/ SLAG

Orsak: Lytet ansågs uppkommet genom moderns oaktksamhet. **Botemetod:** att bränna den sjukas slängkläder och linne. Alt/ev. kompletterat med smörning och eller lissa bort. **Botemedel:** blod från djur, modern eller andra. Men även kyrkogårdsnoll och urin niumns. I en senare uppteckning från Liden heter det att "unfallen beror på överansträngning och dålig föda".

HUDÄKOMMOR

Orsak: Hudikommor orsakade av ohöra var vanliga. Brist på hygien, trängboddhet och fattigdom gjorde att "lössplagan" tidvis var ytterst besvärlig. **Botemetod:** genom att "kasta/slinda bort" lössen. **Botemedel:** lägga kläder, linne mm. över myrstack och låta myrorna äta upp lössen alternativt hängafligga kläder, linne mm. i en bastu.

Det sist nämnda uppges ha anknytning till vad lössen själva lär ha sagt när de ännu kunde tala. "Lutter, patter så jag, men bastuvärmen icke". I klartext innebar detta att kläder inte gick att koka rena ens i luft. Men bastuvärmen tyckte tydligtigen lössen inte om.

20. EXEMPEL PÅ NÅGRA ANDRA BOTEMETODER

Under arbetet med Gammal lukekonst har naturligtvis också mer personliga, utsida och begränsade erfarenheter delgitivts mig. Även om de saknar allmänintresse känns ändå rätt att redovisa några

Snuva eller "Krimmen" som den också kallades botades genom att andus in röken från en kvast eller med tibastbrännvin.

Andräppa eller astma lindrades genom att röka ned rölleka.

Fotsvett lindrades genom att lägga hundhår i strumporna.

Rengöring av sår. Tvätta med urin. Urin ansågs vara steril och dessutom svagt antisепtisk. Och - inte att förglömma - dessutom lätt tillgänglig. Även snus direkt ur dosan eller snusbuss kan rekommenderas.

Fallandesot (Slag/Epilepsi) Ansågs länge som ett lyte uppkommet genom moderns oaktksamhet. Inte sällan beroende på skrämsel, eller andra handelser under graviditeten.

Skåda i bränvin. Mer perfekt har nämnts en "klok gubbe" i Bodacke vars specialitet skulle ha varit att skada sjukdomen med hjälp av bränvin och ett föremål från den sjuka. Tillvägagångssättet var följande:

1. Den sjukre medförde en flaska bränvin.
2. Bränvin slogs upp i ett spetsglas. Den sjukes ring (eller annat mindre föremål) fäst i en tråd sänktes ner i glaset.
3. Med pannan vilande i händerna och armbågarna stötta mot bordet (under absolut tyssnad) såg den kunnige ner i glaset och kunde där i se såväl krämpa som orsak till denna.
4. Ring/föremål tas upp och återlämnas till den sjukre under absolut tyssnad.
5. Bränvinet hälls tillbaka i flaskan. Vissa tillsatser sker,
6. Den kunnige slog upp en rejäl sup i två spetsglas och berättade om sjukdom och bot.

21. VÄSEN OCH OSYNLIGA

Redan i avsnitt 7 (Vitterbett) mötte vi det väsen som sannolikt var mest omtalat i mitt gamla Liden. Vitter. Ett väsen som omväxlande kallades de små - de grå - eller de osynliga. De hör i och för sig hemma under rubriken ovan men har presenterats i ett tidigare avsnitt (18). Skillet är att deras "vitterbett" krävde snabbt ingripande av någon klok/kunskung. I det avseendet hör de samman med klokakunliga inom gebit som "stil blod", "brott å vre", koppling och åderlättning.

Men där finns andra väsen än vitter. Åven om de inte var lika omtalade. I vart fall under det tidsperiod som jag, via mina berättare, försöker täcka in. Men väsen som "Baran", Maran, Näcken, Skogstaet, Oknytt och Varsel nämndes med stor respekt också de.

22. BARAN

Baran heter sig inte beskrivs. Den var ett väsen som bara vissa mäniskor kunde städska i sin tjänst. Den som lyckades med detta behövde aldrig orsa sig för livets uppehälle eller andra nödigheter. Baran sades "dra te gal's" (drog till hemmet) allt vad ägarne önskade sig.

Men priset för att städska Baran var högt. Hade man val lyckats städska den hade man samtidigt forbundit sig att efter sin död, "brinna i det eviga Helvetet" - i stället för Baran.

Baran fanns inte i någon mänsklig skepnad. Den var en dold. Ibland beskrevs den som ett svart eller grått garnystan som innehöll nio soners olja, spumnet garn. Den tillverkades under tre torsdagsnätter i rad och tillfördes nägra droppar blod från vänstra handens tillfinger. Det sista skulle utföras i en korväg - en torsdagsnatt i median.

Till den avslutande ritualen hörde också en formel som gick ut på att "Om du spring för mig på jorden må jag brinna i Helvetet för dig"

En sagezman hävdade att garnystanet också skulle innehålla stickor av nio sorters ved och/eller avkipppta naglar.

Baran sades glänta tjurmjölkade kor. Om en ko mjölkade mindre än vanligt - och dessutom hade sén på bakbenen då visste man att Baran varit framme. Baran ansågs bita sig fast i bakbenen när den tjurmjölkade. I min barndom berättades om en kvinna i Bodacke som städslat Baran i sin tjänst. Längt senare intervjuade jag en äldre kvinna på Rutsgården i Liden. En kvinna som jag visste stått den utpekade nära. När jag styrdé över samtalet direkt på kvinnan ifråga och Baran såg den intervjuade kvinnan på mig. Länge och efterlängtad innan hon slutligen sa: "Häll int på mig" rå diamli å! Hū ha nt na gott mi! si! Jag lydde hennes råd och njöde mig med vad jag hört på andra håll.

I ett annat sammanhang har jag beskrivit hur vi barn reagerade på möten med denna kvinna som aldrig stände eller skrämdé oss på något sätt. Det bara berättades om henne.

Vi barn var lite rädda för henne
märliga saker berättades
om hennes kraft.
BARAN!

Vi gick stora omvägar
när vi såg henne komma.
Längs landsvägen.

Medvetna om hennes Kraft
som formidale dra till huset
allt hon önskade.
BARAN!

Föremålet finns i hennes hus
innan hon ens kommit hem!
Så berättades det.

Hon hade varma, bruna ögon
Som juamt tycktes le.

23. MARAN

Maran nämndes inte så ofta i min barndom. Den förefaller ha varit ett mer "ulda" väsen. Den var dock svår att definiera och få riktigt grepp om. Men en vanlig uppfattning var nog att vissa mäniskor om natten förvandlades till maror som gav sig ut och "hantred" mäniskor och djur (Främst hästar).

Hur visste man då att maran varit i faran? När mäniskor vaknade på natten och hade svårt att andas kunde det vara ett tecken på att man "eds av maran". Vissa mäniskor tycktes mer utsatta för maran än andra. Varför har jag inte fått klart för mig.

Vissste man namnet på personen som var maran, och ropade detta, försvar maran. Spikades en "marruska" (frisig utväxtholl på björk) upp över singen holl sig maran bort. Hästar var särskilt utsatta. En häst som om morgonen stod skällvande och loddrig i spalten hade under natten ridits hårt av maran. En marruska uppsatt i spalten utgjorde effektivt skydd även här.

24. SKOGSRAET

Aven känd under namnet "Skogsfrau". Hon sades i Lulen "våra e fina fru" och beskrevs vara en ung, vacker kvinna. Men hon kunde också uppstånd i skepnad i form av ett djur eller en fågel. Ibland saknade hon helt gestalt och framträdde i form av en viskning, ett rop, en sång eller ett skratt.

Det tycks fram för alla ha varit skogsmän av olika slag som mött och upplevt Skogsrået. Flottare, jägare, kolare och skogsarbetare.

Gamla kolare kallade henne gärna "militäret" Och hävdade att damen gärna upppehöll sig i närheten av kolbottnarna.

Rået lockade förstörkt till älkkog. Försökte med alla手段 snappa och flagna mannen. Som erkänsla och belöning kunde rået sedan Varna, eller väcka, kolaren om miljan "slog" (fick elddubrott) och riskerade brinna ner.

Att skogsmännen är de som främst skildrat möten med skogsrået får sannolikt tillskrivas den ensamhet och längtan som präglade deras liv. Saknad efter hustru och käresta.

I en Dan Anderssons mest kända dikter finns några rader som väl illustrerar denna längtan

-Du sova vi alla på granris tung och drömma om bleka mår"

Men långt före flottare, skogsarbetare och kolare fanns jätgärna. Men deras drömmar tycks mest ha handlat om jättyckta och jaktmagi. Detta då skogsrået harskade över skogens alla djur och fåglar och inte sällan visade sig i form av en tjäder, älg eller annat. Den som stod på god fot med skogsriet var garantierad god jaktyckta. Den som där emot inte gjorde det - inte hade hemmes lov att falla ett byte - kunde rikna med en dag fyld av bomskott.

Det vanligaste var att offra till skogsrået. Att köpa sig god jaktyckta. Det berättas att gamla skogsmän och jägare alltid kastade en slant över vänter axel innan de gick ut på jaktsafari. Det var ett säkert sätt att blidka skogsfrau och få tur på jakten.

Likaså skulle hon bemötas vänligt om man "oförhappandes" rikade mota henne. Men jaktsafari fiske i all årra de festa historier som berättas om Skogsfrau handlade om hennes omättliga kärleksförför. Det var ingen måttा på alla hennes besök i ensklig, avlägsna skogskojor.

Samma kvinna som tidigare varnat mig för att skriva om vissa väsen (se avsnitt Baran) var under tifft 1900-tal fibodjiga i Backboden. Hon berättade för mig om ett eget möte med Skogsfrau. Så långt från skogsmänen berättelser som man kan komma. Under hennes berättande jag, min vana trogen, vissa stodord. Jag kan aldrig ordagrant återge vad hon saade. Där emot hoppas jag, via raderna nedan, kunna förmedla något av hennes lyriska beskrivning av mötet.

Påflor av dagg i midsommarmarlöst
på ingen borta i hagen
Gärdad av björkar och alars krans
skuggorna viker för dagen

Jag såg henne komma ur dunklet
En älva med utslaget hår
ett kläde av skräckslösa drömmar
hon tyxt över ängens gräs

25. NÄCKEN (Strömkärtan)

Näcken var ett väsen med flera namn. Så vitt jag minns förekom nästan aldrig namnet Näcken i vad som berättades. När det handlade om vattenågar och kvamar längs Indalsälvens biflöden berättades endera om "Säggubben" eller "Kvarngubben". Två tämligen oförargliga skepnader som huserade i och kring dessa vattenhus med eller utan den omtalade gigan.

I Indalsälvens strida, svarta vatten diremot huserade "Strömkärtan" (Strömkärtan). Ett väsen som forknippades med ondska. Samtolk fanns ett direkt samband mellan hans ondska och hans hemvist i "Storåns" källa, virvlande, svarta vattenmassor och strömande forsackar. Storåns var mörk och ogästvänlig. Sommartid bar den mijoner och äter miljoner timmerstockar på sin breda rygg ner mot kustens många sätger.

Läge därutill att simkunnigheten var nära nog noll vid den här liden. I vart fall hos den stora meparten av människor som levde och bodde längs älven. Åven inbjöd helt enkelt inte till bad och simning. Samtolk var det miljön som manat fram bilden av en ond, gammal gubbe. En gubbe med skägg och långt hår som lockade människor till sig. Ner i sitt kalla, svarta rike med hjälp av den omtalade Strömkärtan.

Den var svår att skydda sig mot Strömkärtan. Detta då den inte var känd varken till namn eller melodi. Den gick med andra ord inte att skydda sig mot. Vissa instag sades vara utformade av Djävulen själv! Det berättas att även icke dansande hade svårt att stå stilla när polskan spelades.

Spelmanen sades ha lärt polskan direkt av Strömkärtan. Men det var en dyr lärdom. Även om spelmanen blev allt skickligare i att traktera fiolen twingades han i utbyte mot givana att skänka sin själs salighet till Strömkärtan som här igenom kunde ta sig in i salighetsens Port på den yttersta dagn.

Gamla, kloka mäniskor vissste berättat att när spelmannen sattet föden mot brösten, i stället för under hakan, då handlade det om Strömkarlspolksan!

I ett tidigare arbete "Dikter på mal" finns en dikt som handlar om just Strömkarlspolksan. Det kanske rätt att avsluta detta avsnitt med den.

Allt gott stannar opp!⁷
Å si läter va somm va a fäl!

NOL-Ers stog bura å häst!

Mann'n Hällmer sink hop på golvä
Å Skaka! Å svettes! Å fros!

Mann slapp ändå spela hill'su...

Å dra mä'rä änntra utti StorÅn
Där Strömmkar'n sit!

N'Hällmer va som förbytt
Fjor'n därri där'ha hämra'n åt'n
Strak'n olle somm'n lärkvingå öva strunga'n

Hit geck'rit å stil still,
Alla gatt opp å danssa

Druanga'n jooga å stampni ti golvä
Jumta'n hol'l ti kjola'n å skrek
Nåröm flög ti varci på störkt hämmer,

Svet' n rann ti strömmar
Ha lik'rit namneng

Hä va'n OL-Ers söm sag'a först
Att fiol'n såh mot bressla på'n Hällmer spelmann
NOL-Ers förstog tekna män gang

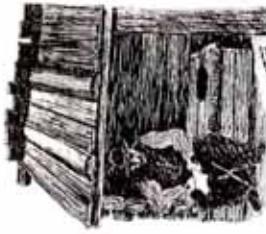
-Hil å Strömmkar'n! ráld'n
-Hil å Strömmkarlspälka!

N'storvöxy'n dräng hytti lätr'n
-Hill kaff'n gubbjävel! Skrek'n å snorrå åt annra hällu
Tona'n flög som båljettinger!

Folkkä dänsä söm toka!
N'Hällmer va somm Förbytt!

Mann'n OL-Ers jed'nt sa lätt å.
Högg fiol'n ur hämra'n lätr'n Hällmer
å slög'n ti darkärrm'n sa flisa'n rök

Det berättas om en spelman som velat bryta sitt avtal med Strömkarlen. Men det accepterade inte Strömkarlen. För honom gällde bytet Strömkarls polskan mot själens salighet på den yttersta dagen vilket gav honom möjlighet att komma in i Himlen. Spelmannen straffades härst. Mitt i polskan förlorade han minnet och kunde inte komma ihåg polskans slut. Gång på gång tog han om utan att komma ihåg. Utan att minnas. Han spelade sig till döds!

26. VARSK/VARSEL

Varsk och varsel var två begrepp som ofta förekom. Varsk i betydelsen uppmärksam och varsel i betydelsen förebud. Kanske är det svart att särskilja begreppen åt. Men några exempel får visa vad jag menar.

Jag är gammal jägare. Alt sedan 12-13 års ålder
följe jag min far ut på småviltjakt. Det handlade
om hare och fågel (Träder, örre och färpe). I de fle-
sta fall övermattade vi i någon skogskaja belägen
på By-, Måregårds-, eller Backskogen. Min far Sven
Aslin, var en skicklig jägare och stigfinner och han
överförde gamla gamla "skogskunkaper" till mig.
Hans syn på begreppen Varsk och Varsel hade natu-
ligtvis koppling till skog och jakt. Här nedan ett av
många gamla råd han delgav mig:

- När du näst din pass och stannar till skall du ligga märke till att "tetan" (tallitorna) i ditt
närområde börjar vänsas! Dom är varska. Uppmärksammar varandra att något okänt kommer
in i deras område. Men de lugnar ner sig fort. Du accepteras snart som en del i deras
närområde och tetorna tystrar vant efter.

• Efter en stund hör du kanske någon enstaka tetas top lite längre bort. År du uppmärksam kan du höra hur ropen, via andra teter, undan för undan kommer närmre dig. Fleget Varslar att något närmar sig. Om mänskliga, djur eller fågel vet du lämnar inte. Men något kommer! Så var beredd.

Ån idag är talltitorna ("tetorina") mina trogna bundsförvarter när jag står på ett pass.

Begreppet **Varsel** utgick vanligen från foreställningen att varje mänskliga hade en förmåga/ett slags väsen av nära nog andligt slag. En förmåga/väsen som handlade om att förminala/försäkra hindelser i met som exempelvis:

- Hj komm en klärt. Hå komm e' männisch! (kvinnan) eller Hj komm n' häst!

27. OKNYTT

Oknytt var ett vanligt förekommande begrepp. Det täckte in det mest som skedde omkring en och som man inte direkt kunde förklara. Andra menade att det var de osynliga som på olika sätt visade att de ville ha sina dominer ifred för oss mänsklor.

En gammal smed från Oxjö upplevde under en tjädervaka hur han plötsligt hörde hästar och timmerför omkring sig. Hur det svors och skreks åt hästarna. Men ingenting synes. En senare förklaring var att han råkat komma i vägen för ett vitterig. Andra har upplevt hur eldbindar plötsligt pyst ner och slcocknat i skogskojan. Hur det slagits i dörrar och plötsligt börjat ryka in.

Oknytt kunde också vara kopplat till gengångare. Någon som tagit någon hemlighet med sig i graven. Någon hemlighet som vederbörande velat bli ifrån för att få ro i graven.

1 Liden ansågs i äldre tid att man skulle "Svärta å fortbunna å visu di osynliga mi du grövstä OL (ord) en kunde finna på allra djupest ner i hellvete". Då blev man av med dom.

"Oknytt" var ett samlingbegrepp när man inte klart kunde ange vad som hänt. Det mest tydde på att bakom begreppet oknytt fanns redan kända väsen och osynliga som uttryckte sitt missnöje ned något.

"Oknytt" var inte sällan försakrat av mänsklor. Mänsklor som rumsterade om utanför ut-hus och stugor. Mänsklor som drev med, eller ville skrämma någon annan eller andra.

28. LOKAL FORMELSAMLING

Bifogad formelsamling utgör ett intressant dokument. Den visar hur lokala formler kunde se ut och där endast det Heliga tretalet (Faderns, Sonens och den Helige Andes namn) var samstämning, med mer kända och spridda fortlögar. Att med säkerhet tidsatta bifogad formelsamling är svårt. Men om vi utgår från de fakta vi känner till (pkt. 1-3 nedan) väger vi ändå göra en grov uppskattning:

1. Den handskrivna formelsamlingen överlämnades av en kvinna i mitten av 1900-talet till en granne (OB). Denne noterade "Hemlig handling sv-konst" på kuvertet som han sedan lade undan. I samband med hans död dryga 50 år senare fann hans son kuvertet bland hans kvarlatenskap. 2010 fick jag ta del av handlingen.
2. Vi vet att "de kloka" var angelägna att avborda sig sina kunskaper i "troldom" innan sin död. Detta då många menade att de i annat fall inte fick tillträde till Himmelriket. Ofta löstes detta på så sätt att någon yngre gick i lära hos den kloke och därmed övertog dennes kunskaper.

I vikt fall var det en äldre, ensamstående kvinna som överlämnade formelsamlingen ovan. Hon drev ett litet torp efter sina föräldrar. Hunvita hon arvt eller själv lärt kunskaperna vet vi inte. Då "formelsamlingen" är den första som undertecknad över huvud taget står på kvinnans angeläget att återge såväl innehåll som utsende. Det spänner över ett brev verksamtsonråde. Med specialiteter som Stå blod, Brott och Vred. Värk av olika slag. Ormhugg. Mot tjuvnad samt Histiar. Kor och smädjur.

3. Sannolikt har kvinnan ovan både övertagit gammal kunskaps och utvecklat egen. Någon exakt tidsangivelse går naturligtvis inte att ange. Men att vi befinner oss ett gott stycke in i 1800-talet kan vi nog utgå från. Här är formlerna.

Stå blod

"Son vattnet stilla stod i Jordans flod så skall du stå stilla blod. I tre namn Fadern, Sonen och den Helige Ande"

"Jag ställer och stämmer ur ben, jag ställer och stämmer ur kött, från nord å från norr dit elden brinn och tjura riinn. I tre namn Fadern, Sonen och den Helige Ande"

Brott och vred

"Jesus sadlade en häst och red utöver en "ren" (ann. Åkerren). Hans häst slant och vred sitt ben. Då steg Jesus själv ned och gjorde för brott och vred; kula mot kula, sera mot sera, led mot led, knota mot, knota såsom förr det var. I tre namn Fadern, Sonen och den Helige Ande".

Värk

"Jungfru Maria ställt sitt finger i jorden. Värken domnade, varken stannade lika som Noahs ark stannade på Ararat's berg. Så stannar värken och domnade genom Tre namn: Fadern, Sonen och den Helige Andes"

"Jungfru Maria gick igenom en kyrkogård. Hon dövade värv och hon läkte sär genom tre namn. Fadern, Sonen och den Helige Ande"

Vässt (djur som fält i sig ngt. vässt föremål)

"Jag mäter i missäg jag mäter i näl. Jag mäter det minsta som rör ditt sär. I tre namn Fadern, Sonen och den Helige Ande"

(Fadern, Sonen, Den Helige Ande)

För ormhung

"Jungfru Maria gav mig linet. Jag bund Huvre jug band Korn. Det satt en snuva på en tuva. Där det stakk in skall det stieka ut igenom tre namn Fadern, Sonen och den Helige Ande". (Mahinda tvivlade den klöke på sin formiga för här finns ett skrivet tilligg "Bäst söka likare i sät fall")

Trollskott

"Tri din fot i de ord tio. De som skjutne vore, när du rör din fot skall i sot blixa bot. I Fadern, Sonens och den Helige Andes namn"

Modstulen häist

"Jesus gick vägen fram så mötte han en gritländ häist. Vad grilte du? Jag är maktstulen, modstulen, kötskulen, blodstulen. Jesus sade; jag skall ge dig makt och mod, kött och blod i Fadern, Sonen och den Helige Andes namn (läs också: Fader vtr. . .)

Mot tjurnad

"Jesus sade till bruden. Fast tag dina nycklars ax och häser för Björnets och Ulvens tund. Trollkarriéngens hand och alla skadliga djur som ske kan. I Faderns, Sonens och den Helige Andes namn"

Modstulen ko

Jesus gick vägen fram då mötte han en sörjande ko. Vad gräter du och sörjer för? För jag är möngstulen, modstulen, humörstulen, drickstulen, häirstulen, mjölkstulen, smörstulen, bestulen, fettstulen. Jesus sade; ditt humor igen, din matlust igen, ditt hår igen, din mjölk igen, din mesost igen, dina ben igen och ditt fett igen det gör jag i de tres namn Fadern, Sonen och den Helige Ande. (Läs: Fader vår och Herrens välsignelse)

På följande sidor visas själva originalhandlingen.

Jesus gick vägen fram so' mitt han en grående härd
och gråter du, sag i mäkt'stelen, med stulen, mitz' stolen, Hos:
men vane sag oke giva sig mäkt' och hitt'e blod. T.F.P. No manna Jesu
Fin För, Herrs Väg.

Jesus sade till buden, just nu vane myckhet ic' i läm' för Björnens i
a värrens hand, Thottkungenes handh i alla skadliga uppror som
han, T.F.P. Här manna,

Jesus gjekti ug vägen praxis so' mitt han en svijande hu. vad syn
du o' vägen för, jag gråter o' vägen för, jog i mägt'stelen, modistelen
hemm'stelen, öreksstelen, härsstelen, myarkstelen, min stulen
benstelen, fettstelen. Jesus kodd. Ullt harsin egen man mäkt' sig
ellt han egen den myck' ighen ellt man egen. En man vid egen
vana ben egen och ellt fett egen, och gör sig i vissa ho manna
F.S. No manna far Faderan. Herran trode.